

## **ДИАЛЕКТНАТА ЛЕКСИКА И РЕЧНИЦИТЕ**

**Abstract:** The article examines how the dialect vocabulary is presented in different types of dictionaries. It also concerns problems related to the collection of dialect material and its lexicographical treatment.

**Keywords:** lexis, dialects, dictionary

Всеки, който се е занимавал с проблемите на диалектите, особено в областта на лексикологията и словообразуването, както и с връзката между езика и етноса, неминуемо се е обръщал към речниците при търсенето на емпиричен материал. Различни по тип, предназначени за по-тесен кръг от специалисти или за по-широка аудитория, те съдържат различна като количество и лексикографско представяне диалектна лексика.

Целта на статията не е да се направи обзор на речниците в България, а да се разгледа лексикографското представяне на диалектен материал, включен в различни по тип речници, каква информация може да се извлече за диалектите от тях, да се поставят някои проблеми.

### **Тълковни речници на българския език**

Източник на много богат диалектен материал е многотомният тълковен академичен *Речник на българския език* (РБЕ). Отваряйки том 14 например, още от първите страници читателят попада на диалектни думи като *прелѝвки*, *прѣлка*, *премѣтник*, *прелѝжки*, *премѝжаване*, *препѝляне* и т.н. Във всеки един от томовете читателят може да открие диалектизми, ексцерпирани от литературни източници и от народното творчество – песни, приказки, поговорки и пословици, клетви. В речника са включени също и диалектни думи, които нямат съответствия в книжовния език и означават реалии, свързани със селския бит като *оглавник*, *засевки* и др., а също и диалектни думи, които са с широко разпространение в книжнината от Възраждането, но днес са само диалектни – *вет*, *плата* и др. (Ръководство 1999: 4 – 5). Статиите са илюстрирани с подходящ контекст, представени са словообразователните варианти. Речникът не дава представа, но и няма такава цел, за географската локализация на думите.

Диалектизми, които се срещат в художествената литература от Възраждането и в творчеството на писатели като Ив. Вазов, Й. Йовков, Е. Пелин и др., представя и *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в.* (ПРОДД). Тъй като към произведенията на писателите от миналото се обръщат хора от различни слоеве на обществото, на различна възраст и с различна подготовка и култура, авторите си поставят практичес-

ката задача да запознаят по-широка читателска аудитория със значенията на някои диалектни и вече излезли от употреба думи. Речниковите статии дават информация и за техния произход. Дефинициите са главно синонимни. Лексемите са представени в контекст, извлечен от литературни източници.

### Старобългарски речници

Диалектна лексика се открива и в двутомния *Старобългарски речник* (СБР), дело на авторски колектив от Секцията за история на българския език при Института за български език. Речникът е предназначен преди всичко за специалисти. В края на речниковите статии е включен абзац, който съдържа и съответните диалектни лексеми, напр. неопред. мест. *онъсица* 'някой [си], някакъв [си], един', нвб. диал. *онсица*, *плесна* 'стъпало на крак, ходило', нвб. диал. *плесна*, наречието *седморо* 'седмкратно', нвб. диал. *седмори* 'седем, седми' и др. Целта на включването на диалектната лексика тук е да се посочи съществуващата връзка между старобългарския език и съвременните български диалекти. Това дава възможност на ползващите речника „да получат сведения дали старобългарската дума съществува и до днес, в кой лексикален пласт на съвременния български език се употребява, в каква външна форма“ (СБР 1999: LXVI).

По-различен характер има малкият като обем, но също много полезен *Речник на старобългарските думи в днешните български говори*, дело на М. Мъжлекова, в който представянето на старобългарската и диалектната лексика е равнопоставено. Речникът е от своеобразен смесен тип. Той е едновременно и тълковен, и диференциален, и старобългарски, и диалектен (Мъжлекова 1990: 14). В словника на речника са поместени думи от съвременните български диалекти, за които се откриват съответствия в старобългарските писмени паметници (пак там). Авторката си поставя за цел да отрази в лексикографски вид „състоянието на онази регистрирана в старобългарските паметници лексика, която в съвременния етап от развитието на българския език се употребява в териториалните говори и не влиза в активния фонд на книжовния език“ (Мъжлекова 1990: 9). Речниковите статии включват старобългарската лексема и нейното значение, паметниците, в които е регистрирана, илюстративен материал. Следва съвременното диалектно съответствие с дефиниция на регистрираните значения, географското разпространение или източника, илюстративен материал. Речникът потвърждава единството на лексикалния състав на българския език в многовековната му история (Мъжлекова 1990: 5). Той дава възможност на специалистите да проследят промените в семантичния обем на думите, съхраняването на по-стари значения, които са изчезнали в съвременния книжовен език.

### Етимологични речници

Източник на богат диалектен материал, за който може да се получи и многостранна информация, е многотомният *Български етимологичен речник*

(БЕР). Неслучайно той е настолна книга в работата на всички, които се занимават с проблеми на диалектите. При създаването на речника са използвани диалектни материали от архиви и публикувани източници. Етимологичният речник има за задача да разясни произхода на лексикалните единици, да разкрие техните най-стари значения и първоначална вътрешна форма. Речниковите статии са оформени на гнездови принцип, което дава възможност да се получат сведения не само за произхода на думите, но и за техните фонетични, словообразователни и акцентни варианти, производните думи, устойчивите словосъчетания и фразеологизми, в чийто състав влизат лексемите, съответствията в останалите славянски, балкански или индоевропейски езици. Посочва се значението и географското разпространение на лексемите, старобългарските форми и паметниците, в които те са регистрирани. Тъй като *Български етимологичен речник* е насочен повече към специалисти, в речниковите статии са включени и библиографски справки по етимологията на думите.

### Ономастични речници

Източник на диалектен материал са и речниците на антропонимите, селищните и местните имена. Като опора при реконструкцията на имената и техните форми се използва богат диалектен материал. Напр. селищното име *Брезник* се извежда от диалектната дума *брезник* ‘брезова гора’, *Ботунец* от *ботуня* ‘дебела, тлъста, плодородна почва’ (Чолева 2002: 101 – 102), топонимът *Андека* се свързва с *андек* ‘яма, изкоп, ров’ (Михайлова 2008 : 89) и др.

### Диалектни речници

Разбира се, основният и най-изчерпателен източник на лексикален материал от българските говори са диалектните речници, чието основно предназначение е да регистрират словното богатство на говорите. Няма да се спирам върху *Речник на българския език* на Н. Геров. За този първи речник, в който пълно и най-добре лексикографски е представено речниковото богатство на българските говори, е писано и казано много. Ще припомня само, че на работата върху речника Н. Геров е посветил цели 50 години от живота си. Затова пък вече два века след създаването му речникът продължава да бъде настолна книга за езиковедите.

В диалектните речници се включват думи, които се употребяват само в един диалект или в група диалекти. Съставят се и общи сводни речници, които включват диалектна лексика от цялото езиково землище. Върху такъв речник се работи в Секцията за българска диалектология и лингвистична география, за който е създаден богат архив, плод на многогодишната събирателска дейност на няколко поколения диалектолози. Изчерпателното описание на диалектната лексика дава представа за мястото на думата в системата, за нейната семантична структура (Бояджиев 2007: 32).

Колектив от Факултета по славянски филологии на СУ „Св. Климент Охридски“ работи върху създаването на многотомен *Идеографски диалектен*

*речник на българския език* (ИРБЕ 2012), чийто първи том вече е публикуван. Авторите си поставят задачата да представят лексикалното богатство на българските говори, като се опират върху лексиката на книжовния език. В общ азбучен ред са подредени книжовните думи, а след тях са изредени диалектните съответствия и тяхната географска локализация. Предимството на този речник е в представянето на конкретната връзка между книжовната дума и нейните диалектни съответствия, в разкриването на диалектното лексикално разнообразие. Речникът предоставя богат материал за най-разнообразни справки и проучвания в областта на лексиката на сродни и съседни езици, на диалектното словообразуване и др. (ИРБЕ 2012: 8). Идеографското представяне на диалектната лексика има и свои недостатъци, както и самите създатели посочват: не се разкрива полисемията и омонимията на думите, съчетаемостта им, участието във фразеологични единици (пак там).

В работата по диалектните речници, а това важи в немалка степен и за ономастичните и етнолингвистичните, от съществено значение са няколко основни момента – продължителността на престоя на изследователите на терен за събиране на диалектен материал, качеството на лексикографската обработка на събрания материал, което е в зависимост и от професионалната подготовка на съставителите на речниците. В събирането, класифицирането и обнародването на лексикален материал участват не само професионални езиковеди, но и хора с различни професии. Обикновено професионално занимаващите се с диалектология са ограничени с времето при теренните си проучвания. Стремешът им е да съберат повече и по-разнообразен в тематично отношение материал въз основа на предварително създаден въпросник. Любителите диалектолози имат предимството да пребивават дълго в определена диалектна среда или изследваните говори са им родни. Слабото звено в тяхната работа е лексикографската обработка на материала – често не се прави разлика между многозначност и омонимия, липсва подходящ контекст, дават се дефиниции, които не отговарят на граматичната характеристика на заглавната дума, не се прави разлика между фонетичен и словообразователен вариант и др.

Добри резултати се получават при съвместната работа на професионалист диалектолог и носител на говора, какъвто например е случаят с *Говорът на село Зарово, Солунско. С оглед към лексикалната му система* с авторки М. Хотева-Вачева и С. Керемидчиева (Хотева-Вачева, Керемидчиева 2000). Богат и добре представен в лексикографско отношение материал се открива в речниците на Н. Котова *Горно поле, Дупнишко. Речник* (Котова 2002), на Д. Вакарелска-Чобанска *Речник на самоковския говор* (Вакарелска-Чобанска 2005) и *Речник на говора на с. Хърсово, Мелнишко* (Вакарелска-Чобанска 2006), в книгата *Еркеч – паметта на езика* (Керемидчиева и др. 2012), дело на авторски колектив от Секцията за диалектология и лингвистична география, и др. Особено значение за диалектната лексикография има трудът на Л. Гълъбов *Лексиката на говора в с. Доброславци, Софийско* (Гълъбов 2000), който е резултат от 35-годишна събирателска дейност и е опит да се предста-

ви лексикалната система в нейната пълнота. П. Чернаев също поднася богат и автентичен материал от балкански говор, с което опровергава разпространеното схващане, че оригинална диференциална лексика се среща главно в Родопската област и в западнобългарското езиково землище, срв. лексеми като *бурник* ‘бурен, проливен дъжд’, *винобѣрник* ‘гроздобер’, *ледунка* ‘ледена висулка’, *минушка* ‘място за преминаване’, *мѣрници* ‘студени тръпки по тялото’ и др. (Чернаев 2002). В последните години продължи и създаването на речници за диалекти извън държавните граници, срв. *Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско* с автори Л. Антонова-Василева и Г. Митринов (Антонова-Василева, Митринов 2011).

### Етнолингвистични речници

В края на XX в. като раздел от етнолингвистиката в славянските страни се оформи и етнолингвистичната лексикография, която се занимава с лексикографското представяне на словното богатство, отразяващо различни аспекти на народната духовна култура. В българското езикознание също се работи върху различни аспекти на връзката между езика, етноса и културата. Като самостоятелни речници или в списания и сборници е обнародван лексикален материал от областта на народната терминология – народен календар, семейна обредност, роднинска терминология и др. Дело на авторски колективи от Секцията за етнолингвистика в Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ са речниците *Тематичен речник на термините на народния календар* с автори П. Легурска и М. Китанова (Легурска, Китанова 2008), *Човешкият живот. Раждање. Сватба. Погребение. Тематичен речник на българската обредност* с автори П. Легурска, Н. Павлова, М. Китанова (Легурска и др. 2012). Речниците са хибридни като жанр – едновременно тематични, енциклопедични и тълковни. Те са новаторски като лексикографски модел на изграждане. Обредната лексика е представена във вид на когнитивна матрица, която включва рубрики за обреди, обредни действия, обредни лица, обредни предмети и обредни места.

Под печат е *Речник на народната духовна култура на българите* – комплексно етнолингвистично проучване, представляващо опит да се реконструира картината на света на традиционния българин (Барболова и др. 2016).

През 2013 г. в Секцията за етнолингвистика започна работа върху проекта *Етнолингвистичен речник на българската народна медицина*. Целта на проекта е да бъде представен цикълът *здраве – болест – здраве* и неговото отражение в българските диалекти от цялото езиково землище, както и в старобългарските паметници. Материалът е ексцерпиран от диалектни речници, етнографски изследвания, фолклорни текстове и архивни материали. Използван е също и *Речник на българския език* от Н. Геров, както и *Български етимологичен речник*. Включен е езиков материал и от средновековните български лековници, които са уникални свидетелства за традиционната медицинска култура на българина. Стремeжът на авторския колектив е да бъде обхваната

максимално пълно лексиката, свързана с народната медицина. Лексикалният материал ще бъде разпределен в тематични рубрики. Във всяка рубрика названията за болести ще бъдат представени ономасиологично – от значението към съответните форми, като ще се опише и тяхното географско разпространение или източник. Така ще се избегнат честите препратки и повторения, които са неминуеми при азбучно подреждане на материала. Идеографският принцип на подреждане на диалектен материал представя по-добре и семантичните еквиваленти в диалектната макросистема. *Етнолингвистичният речник на българската народна медицина* ще представи в отделни рубрики названията за болести и недъзи, средствата за лечение, названията за лечители, за лечебните места и извори, за митичните същества, които причиняват болести или помагат при лечението на болестни състояния и др. Речникът продължава и обогатява българската етнолингвистична лексикография, за развитието на която Институтът за български език „Проф. Л. Андрейчин“ има водеща роля.

Поради причини от екстралингвистичен характер етнолингвистичните речници са създадени или се създават главно върху материал от публикувани източници и архиви и в по-малка степен от материал, събиран на терен. Това води до известна диспропорция в редовете, които образуват диалектните семантични еквиваленти. Причината за отсъствието на названия за отделни реалии често се дължи на това, че те просто не са регистрирани в използваните източници. Идеалният вариант, който за съжаление е само добро пожелание, е да се събира материал на терен по предварително създаден въпросник от цялото езиково землище. Така ще може да се получи пълна представа за разпространението на даден народен термин.

### Фразеологични речници

Накрая ще посоча като източник на диалектен материал и фразеологичните речници на българския език – *Фразеологичен речник на българския език*, дело на К. Ничева, С. Спасова-Михайлова и Кр. Чолакова (ФРБЕ 1974 – 1975), както и създаденият по-късно *Нов фразеологичен речник на българския език* с автор К. Ничева (НФРБЕ). Все още няма издадени самостоятелни диалектни фразеологични речници на отделен говор или на група говори. Изобщо българската диалектна фразеология е слабо проучена и обстойното ѝ изследване е предстоящо.

## ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиев 2007:** Бояджиев, Т. Диалектната лексикография в България. – В: *Лексикографията и лексикологията в съвременния свят*. В. Търново: „Знак’94“, с. 27 – 35.
- Ръководство 1999:** *Ръководство за съставяне на „Речник на българския език“*. Допълнено и преработено издание. Секция за българска лексикология и лексикография в Института за български език при БАН. София, 1999 (ръкопис).



## ИЗТОЧНИЦИ

- Антонова-Василева, Митринов 2011:** Антонова-Василева, Л., Митринов, Г. *Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско*. София: БАН, 2011.
- Барболова и др. 2016:** Барболова, З., Китанова, М., Легурска, П., Павлова, Н., Симеонова, М. *Речник на народната духовна култура на българите*. София: Наука и изкуство (под печат).
- БЕР:** *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 7. София: Изд. на БАН, 1977 – 2010.
- Вакарелска-Чобанска 2005:** Вакарелска-Чобанска, Д. *Речник на самоковския говор*. София: АИ „Марин Дринов“, 2005.
- Вакарелска-Чобанска 2006:** Вакарелска-Чобанска, Д. *Речник на говора на с. Хърсово, Мелнишко*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2006.
- Геров:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1 – 5. София: Български писател, 1978 (фототипно издание).
- Гълъбов 2000:** Гълъбов, Л. *Лексиката на говора в с. Доброславци, Софийско*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2000.
- ИРБЕ 2012:** *Идеографски диалектен речник на българския език*. Т. I. А – Д. София: Български бестселър – Национален музей на българската книга и полиграфия, 2012.
- Керемидчиева и др. 2012:** Керемидчиева, С., Кочева, А., Василева, Л., Първанов, К., Сертова, З., Гаравалова, И., Чернева, Р. *Еркеч – паметта на езика*. София: Мултипринт, 2012.
- Котова 2002:** Котова, Н. *Горно поле, Дупнишко. Речник*. София, 2002.
- Легурска и др. 2012:** Легурска, П., Павлова, Н., Китанова, М. *Човешкият живот. Раждане. Сватба. Погребение. Тематичен речник на българската обредност*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2012.
- Легурска, Китанова 2008:** Легурска, П., Китанова, М. *Тематичен речник на термините на народния календар*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008.
- Михайлова 2008:** Михайлова, Д. *Местните имена в Ботевградско*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008.
- Мъжлекова 1990:** Мъжлекова, М. *Речник на старобългарски думи в днешните български говори*. София: Изд. на БАН, 1990.
- НФРБЕ:** Ничева, К. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.
- РБЕ:** *Речник на българския език*. Т. 1 – 15. София: Изд. на БАН, 1977 – 2015 (продължаващо издание).
- ФРБЕ 1974-1975:** Ничева К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, Кр. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 1 – 2. София: БАН, 1974 – 1975.
- РРОДД:** *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. София: Издателство на БАН, 1974.
- СБР:** *Старобългарски речник*. Т. I – II. София: Валентин Траянов, 1999 – 2004.
- Холиолчев, Младенов, Радева 2013:** Холиолчев, Хр., Младенов, М., Радева, Л. *Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник*. София: Изток – Запад, 2013.
- Хотева-Вачева, Керемидчиева 2000:** Хотева-Вачева, М., Керемидчиева, С. *Говорът на село Зарово, Солунско. С оглед към лексикалната му система*. София: Мултипринт, 2000.
- Чернаев 2002:** Чернаев, П. Яснец. *Речник на говора на с. Руховци, Еленско*. София: Рал Колобър, 2002.
- Чолева 2002:** Чолева, А. *Селищни имена от Югозападна България*. София – Москва: Пенсофт, 2002.